

Erdővidéki fejfák

Balassa Iván: A székelyföldi Erdővidék temetői. Ethnica Kiadó, Debrecen 1992. 80 lap és XXVI tábla.

Hányatott sorsú kézirat ért révbé, amikor Balassa Iván egyik érdeklődési területéről, a temetőkutatás köréből újabb tanulmányt tett közzé. A jellegzetes székely tájegység, Erdővidék temetőiről írt könyvét László Gyulának, a neves régésznek, barátjának és tanítójának ajánlja, aki gyermekkorát Erdővidék egyik falujában, Száldoboson nagyszüleinél töltötte.

A szerző figyelme jó fél évszázada, a 40-es években fordult a temetők világa felé, amikor Sepsiszentgyörgyön a Székely Nemzeti Múzeum múzeumőre volt, és akkori igazgatója, a szintén kiváló temetőkutató Herepei János felhívta figyelmét e kutatási terület néprajzi jelentőségére; különösen a közeli Erdővidék székely temetőinek alapos, mindenre kiterjedő felmérésére, jellegzetességeiknek feltárására bízta. A gyűjtést 1942-ben kezdte el, majd 1943-ban folytatta. A háború zűrzavarában jegyzeteinek egy része megsemmisült, de szerencsére rajzai, fényképfelvételei megmaradtak. Gyűjtésének kiegészítésére 1972-ben újból alkalmá nyílt visszatérni Erdővidékre néhány temetőt megtekinteni és jegyzeteit kiegészíteni. Ekkor szomorú szívvel állapította meg, hogy ahol ő még 30 évvel azelőtt „bőséggel talált gombfákat, ott már hírmondó sincs belőlük, vagy legfeljebb egy-kettő akad” — írta *A magyar temetők néprajzi kutatása* című, a temetőkutatás módszertani kérdéseiről és feladatairól szóló, 1973-ban megjelent tanulmányában. Ebben rámutatott arra, hogy a kutatók érdeklődése eddig főleg a református temetőkertek kopja- vagy gombfáinak vizsgálatára terjedt ki, és számos más, a temetővel összefüggő kérdés, például a temetőnek mint a településen belüli térségnek: helyének, külsejének, belsejének, családi és társadalmi vonatkozásainak, az élő és a holt falu egymáshoz való viszonyának, a sírok és a sírjelek elkészítésének, feliratainak, a temetőhöz fűződő hiedelemvilágnak a kérdése a legtöbb esetben a kutatás területén kívül maradt. Ezekre a temetőkutatásban alkalmazandó módszertani szempontokra hívta fel a figyelmet, mert — miként hangoztatta — „a temető olyan egység, melynek részleteit is csak az egészben és a faluhoz kötődő viszonyában lehet tanulmányozni”.

E szempontok figyelembevételével készítette el 1989-ben négy és fél évtized gyűjtőmunkája eredményeként nagy összefoglaló művét: *A magyar falvak temetői* című monográfiát. Ezt a munkáját követte és egészítette ki az erdővidéki temetőkről szóló mostani kötetével.

A bevezetőben jellemzi a tájegység történeti alakulását, felsorolja neves személyiségeit: a történetíró Nagyajtai Cserei Mihályt, a szótáríró Baróti Szabó Dávidot, a természettudós, néprajzos és történetíró Benkő Józsefet, az Amerika-utazó Bölöni Farkas Sándort, a székely népnyelvet és népköltészetet alaposan ismerő Kriza Jánost, a székely népmese- és mondavilágot feltáró és a gyermekeknek közvetítő Benedek Eleket, az erdővidéki nyelvjárás és

népköltészet kiváló kutatóját, Konsza Samut. Tervábralon szemlélteti e vidék al-tájegységeit és azt a 18 települést, amelyekben kutatását végezte. A települések mellett ott láthatjuk a rajzon a rájuk legjellemzőbb gombfa-típusokat is.

Az erdővidéki temetők és sírjelek történetéhez című fejezetben ismerteti a temetők elhelyezkedésének rendjét az idők folyamán, a sírjel-elnevezések változatait (*gomb, gombfa, gombosfa, kúgomb, kopja, kopjafa*) és ezeknek okleveles előfordulásait. Kiemeli a korábbi kutatók közül Szinte Gábor munkásságát; ő nemcsak számos rajzzal örökítette meg az 1856—1900 között készült gombfákat — köztük az erdővidékieket —, hanem megfigyelte a gombfákon látható faragások jelentőségét is életkor és nemek szerint. Malonyay Dezső ugyancsak a század elején a fejfák színezésének jelképes értelmét rögzítette, és Szinte Gábor nyomán számos kopjafa rajzát közölte. László Gyula pedig Györffy István biztatására 1926—1928 között Biharfalván és Száldoboson lerajzolta a legjellegzetesebb gombfákat; ezeket Balassa is közli. Ugyancsak ebben a fejezetben látható Benkő József középpajtai régi sírjának rajzos másolata Orbán Balázs nyomán. Ennek a rajznak jól sikerült lenyomata díszíti a kötet címlapját is.

A szerző figyelme kiterjedt a gombfa előállításának, faragásának kérdésére is. A *Gombfafaragás az erdővidéki Bodoson* című fejezetben a gombfafaragás műveletét írja le, és két rajzon szemlélteti a faragáshoz használt szerszámokat, valamint a művelet egyik mozzanatát: a gombfa nagyolását a faragó-ászokon. Munkájának ez a fejezete azonos címen az Erdélyi Múzeumban jelent meg 1947-ben, mintegy jelezve Balassa érdeklődését a temetők világa iránt. Közleménye akkoriban a szaktudományban kevésbé vált ismertté, mert az Erdélyi Múzeum terjesztését a hatóság megtiltotta.

A kötet legterjedelmesebb részét — természet-szerűleg — a temetőkről szóló fejezet alkotja. Ebben először e vidék XVIII. századi társadalmi, egyházi viszonyaiba nyújt betekintést Benkő József 1770-ből származó kézírata alapján. A *Filius posthumus, vagyis atya halála után született fiú* című írást Balassa még eredetiben jegyzetelhetette ki, mert a Múzeum anyagának háborús menekítése során ez is a többi értékes múzeumi anyaggal együtt elpusztult. Táblázatban szemlélteti 14 erdővidéki egyházközség megoszlását felekezetek (reformátusok, katolikusok, unitáriusok és görög szertartásúak) szerint; a családok számát, a szántók és a szénafüvek területének nagyságát köbölszám szerint.

Az egyes falvak temetőinek bemutatását a következő sorrendben végzi: leírja a település fekvését, a lakosság számát, vallási hovatartozását, kitér — ahol ez érdemesnek látszik — a falura jellemző foglalkozásokra, tájékoztat a temető fekvéséről, és adatokat közöl a temető történetéről.

Sorra veszi az egyes falvakat, és minden esetben rajzon szemlélteti azokat a gombfákat, amelyekről jegyzeteket, leírásokat, rajzokat és fényképeket készített.

A bemutatott és leírt fejfák száma nagyságrendben a következő: Bölön (83), Középjajta (47), Erdőfüle (37), Száldobos (34), Bodos (29), Magyarhermány (26), Bibarcfalva (22), Nagybacon és Felsőrákos (15—15), Nagyajta és Olasztelek (13—13), Kisbacon (10), Köpec (9), Barót (8), Miklósvár (5), Vargyas (2). Ezekhez járulnak még Szinte Gábor rajzai: Bölön (18), Középjajta (12), valamint László Gyula rajzai: Bibarcfalva (4), Száldobos (3). Az alapos felmérések mindenik gombfáról a következő adatokat közlik: magassága, állításának éve, a halott neve — ahol ez még kiolvasható volt —, a gombfán látható faragványok; szől az egyes falvakra jellemző gombfa-típusokról, a rajtuk alkalmazott jelek (faragásfonnák) nem és kor szerinti jelentőségéről. Több esetben összeveti megállapításait Szinte Gábor leírásaival, Malonyay Dezső és László Gyula rajzaival. Ez utóbbiakkal kapcsolatban megállapítja, hogy Bibarcfalván a gombfafaragás terén a 30-as évektől nagy visszaesés következett be, mert itt egyre inkább olyan sírkövek jelentek meg, amelyeket a magyarhermányi kőfaragók készítettek. Középjajtával kapcsolatban rámutat arra, hogy itt a gombfák mellett törzsökös fejfák is találhatóak, olyanok tehát, melyeken a gombfaragvány hiányzik vagy csak csekély mértékben fordul elő; e tekintetben a bölöni fejfákkal mutatnak szoros kapcsolatot. A fejfák külön típusát képviselik a felsőrákosi temetőben láthatók: „Amikor beléptem a temetőbe [...] — írja Balassa —, ott erdővidéki értelemben vett gombfát nem találtam. Néhány kifaragatlan oszlop olyanok látszott, mintha abból lehetne gombfát készíteni, de valamilyen ok miatt arra mégsem vállalkoztak. Tulajdonképpen a legtöbb esetben epitáfiumszerű táblákat találtam, amelyeket vastag deszkából vágtak ki, illetőleg esztergályozott rúdra erősítettek. A deszkák szelét szimmetrikus bevágásokkal igyekeztek díszíteni.”

A gombfákkal kapcsolatban szól a rajtuk található jegyekről, amelyek embert jelképeznek. A *gomb* a leggyakrabban alkalmazott elem. Ez a tanulmányozott gombfák több mint felén fordul elő, ezért is lett e fejfaforma névadója; az emberi fejet jelképezi. Emberi testrésze utalnak még a *köldök*, a *szív*; ennek fordított formája talán azért van, mert a magyarok a túlvilági életet az itteni fordítottjának képelték el. Erre a szemléltre először László Gyula hívta fel a figyelmet a honfoglalás kori sírok elemzése során. Balassa is megfigyelte ezt az ábrázolási módot több gombfán. A szívnek egy vagy két nyállal való átlövése az élet megszűnését, illetőleg erőszakos halállal való befejezését jelképezi. Gyakori elem a gombfákon a *lapocka*. Ez általában a gombfa csúcscsúze alatt helyezkedik el, és az emberi csontra emlékeztet. A *bajusz* faragvány férfi, a *konty* pedig nő halottra utal. Az előbbi a gombfán a felirat fölötti ereszt alatt látható, és idős férfihalottat jelképez, a konty a gombfa tetején azt jelzi, hogy a sírban idősebb nő nyugszik. Ugyancsak a férfinemre utaló jel a *sapka* és a *kalap*, amelynek a helye szintén a gombfa csúcán van, és jelképi szerepén kívül még az

a funkciója, hogy a faanyagot az eső ellen védje. Szintén csúcscsúztény a *tulipán*, ez egyaránt kerülhet fiú- és leánygyermek fejfájára, akárcsak a *riügy* és a *bimbó*. Ha idősebb a halott, akkor a tulipán csak nőt jelképez. Az erdővidéki gombfákon és fejfákon látható csúcscsúztényeket — szám szerint 54-et — Balassa táblán sorakoztatja fel. Külön térre szemlélteti az erdővidéki temetőkben látható emberre utaló jegyeket.

Egy másik fejezet a gombfák más jellegű faragványaival foglalkozik. Ezek különböző korok magas művészeti stílusirányzatainak népi lecsapódásai. Közöttük különösen a *csillag* a leggyakoribb, amely legtöbb esetben a gombbal társulva fordul elő, rendszerint úgy, hogy ez utóbbi alul, az előbbi pedig felül helyezkedik el. A gombnak leegyszerűsített formája a *kihajtós*. Ez is a gombhoz kapcsolódik, és szinte mindenik falu gombfáin előfordul. A csillagnak is van egyszerűbb változata: a csillag négy oldalára faragott andráskereszt.

A gombfákra vésett díszekről szóló fejezetben 35 rajz szemlélteti a vésett jelképeket és díszítvényeket. Ezek rendszerint növényt ábrázolnak, mint pl. a *szomorúfűz*, a reformátusságnak egyik egyetemes jelképe. Ez fokozatosan terjedt el a Tiszántúlról és Debrecen környékéről a magyar nyelvterület szélei felé. Szomorúfűz hajlik Benedek Elek kisbaconi sírja fölé is azon a rajzon, amelyet Mühlbeck Károly nyomán láthatunk.

A vízszintesen alkalmazott *végtelen jel* az örökkévalóságot jelképezi, a rávésett szív pedig a végtelen gyász (vagy talán a soha el nem múló szeretet) jeleként fogható fel. A virágmotívumok közül a *tulipán*, a *rozmarin*, de főleg az a virágmotívum az uralkodó, amely egy edényben elhelyezett három vagy öt szál virágból áll. A virágokon kívül, de már ritkábban látható a *nap*, a foglalkozást jelölő vésett dísz pedig csak egyetlen esetben: *bányakalapács* formájában egy köpeczi gombfán fordul elő.

Kevesebbet mondhat a szerző a gombfákon található feliratokról, mert az Erdővidékre jellemző gombfák felülete keskeny, tehát kevésbé alkalmas arra, hogy a halott nevének és évszámainak feltüntetésén kívül még más szöveget is felvéssenek rá. Erre talán nem is volt szükség, mert a szerzőnek Szinte Gáborral egybehangzó vélekedése szerint a fejfán a szimbolikus jelek kifejeztek mindent, amivel az elhalt iránti kegyelet tartozott. Néhány mondatban még utal Balassa az ún. *nevető fejfákra* is, melyeknek feliratait sohasem vésték fel a fejfára, hanem inkább egymás között, összejöveteleken mondogatták.

Külön fejezetben van szó e vidék temetőiben látható keresztokról és az egyre jobban terjedő sírkövekről. Kereszteket főleg Középjajtán, Baróton és Miklósváron talált. Róluk 14 rajzot közöl, és mindegyiket külön leírja. Ezekben a temetőkben a reformátusoktól elkülönült katolikus sírokon található keresztetek. A kereszteten — állapítja meg Balassa — a gombfákon látható jegyek némelyike — például a gomb — fordul elő. Keresztformájukon kívül a kereszt végeire illesztett háztető formájú fedődeszka jellemző rájuk. A fedődeszkák találkozási pontján az egyik deszkát hosszabbra hagyták, és ide

tulipánt vagy *kontyot* vágta fűrészszel, jelezve a halott fiatal vagy idősebb női voltát.

A sírkövekre csak utóbb terelődött a szerző figyelve, akkor, amikor „a szárazajtai temetőben egy idős asszony a gombfák mellett kúgombokról beszélt”. Ő ekkor már gyűjtőútja végén volt, így rendszeres vizsgálódást nem végzett. Utal Malonyay megállapítására, hogy a század elején sok székelyföldi községben már csak nevében él a „kopja-fejfa”, mert a sírköveket „kö-fejfanak” hívják. Ezt magam is hallottam, amikor a 30-as években Magyarvalkón a temetésről, a temetőről és a halotti torról kérdezősködtem. Ott — bár még szép számban láttam kopjafákat a sírokon — volt köztük néhány „fejfa kőből is.

A kőből való sírjeleknek több formáját látta a szerző: a kőből kifaragott gomb (Erdőfüle, Bölon, Szárazajta stb.); kőoszlop, lapos, felül lekerekített vagy hegyesre faragott sírkövek Erdővidék északi részén fordultak elő. Megjelentek itt még a két világháború között a városi kőfaragómesterektől műkőből készült magas oszlop alakú sírkövek is. Rajtuk általában szomorúfűz- és koszorú-éktmény fordult elő.

Az Erdővidék temetőinek általános jellemzése során a terület etnikai, felekezeti megoszlásáról, az egyes altájak (Miklósvárszék, Bardóc-fiúszék) közigazgatási elhatárolásáról, a táj jellegéről tájékozódhat az olvasó. Szabó Dávid soraival találkozunk, amelyekben a baróti származású költőnyelvész ezt írta szűkebb hazájáról: „Mint egy gyönyörű kert olyan vala minden részeiben, válogatott füvet hoz vala rétje, tiszta mérő búzát terme határa, folyói megvívtak színekkal, akármilyen finom ezüsttel...”

A *temető külseje* című fejezetben a szerző megvilágítja a *temető* elnevezés kialakulását, mely a *temetőhely*, *temetőföld*, *temetőkert* jelzős összetételből jelentéstopadással keletkezett. Utal az elnevezés okleveles előfordulásaira is. Végül összefoglalja az egyes falvak temetőhelyeinek kialakulását, elhatárolását a falutól, majd a sírjelek és a sírok elhelyezkedési irányát, a csoportos — nagycsaládi — sírrendet. Szükségesnek tartja ez utóbbi temetkezési

szokás alaposabb vizsgálatát, mert ennek nyomai valószínűleg az egész Székelyföldön megtalálhatók.

A sírgödör elkészítésének módjával kapcsolatban Malonyayt idézi, aki a padmalyos temetkezést írja le. A temetők növényzetéről szólva arra utal, hogy a temetőkben inkább gyümölcsfák fordulnak elő, és egy-egy fának a sír fejéhez való ültetése Erdővidéken is megszokott. A temetőket általában fű nőtte be, virágot is ritkán látunk bennük.

Összefoglalásként Balassa röviden rámutat azokra a különbségekre, amelyeket Erdővidék temetői között megállapíthatott. Észrevételei általában az egyes falvakat jellemző fejfaformákra vonatkoznak. E szerint csoportosítja az egyes falvakat. Az egy falura jellemző fejfa-típusoknak egy másik faluban való megjelenését annak a szokásnak tulajdonítja, hogy „a más faluból elkerülő menyecskeknek, illetve vöknök olyan gombfa járt, mint amelyet szülőfalujokban készítettek. Ezért halálukkor innen jött át a faragó, aki elkészítette a szokásos sírjelet. Ezek aztán a formák, díszek és jelek terjedését segítették elő”. Különbség mutatkozhatott még a gombfák és a sírkövek arányaiban is. Ennek oka abban is kereshető, hogy például a kőfaragással foglalkozó Magyarhermány közelében fekvő falvak (Kisbacon, Bibarcfalva) a gombfák helyett egy idő óta inkább sírkövet állítottak a sírhoz. Ez bizonyára a polgárosodás és az iparosodás egyik jelének is tekinthető. Viszont az ellenkezője is fennállhat: Erdőfüle és Magyarhermány temetőjében a vizsgálódás időpontjában még mindig több volt a gombfa, mint a sírkő, noha az előbbi vasipart úzött, az utóbbi pedig nemcsak iparosodott, hanem ott készítették a környék számára a sírköveket.

Utószavában Balassa Iván még egyszer bejárja — de most már gondolatban — azt a vidéket, amelynek egyes állomásait fél évszázaddal ezelőtt meglátogatta.

Az Erdővidék ismeretére és néprajzi jelenségeire vonatkozó irodalom jegyzéke zárja a kötetet.

Ujváry Zoltán, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke vezető-professzora, az *Ethnica*-kiadványok szerkesztője tette lehetővé, hogy Balassa Iván tetszetős kötete napvilágot lásson.

Nagy Jenő